

Stockholms universitet
Institutionen för litteraturvetenskap
och idéhistoria

ETT FÖRLORAT PARADIS
feminism och anarkism i Moa Martinsons *Kvinnor och äppelträd*

Helena Looft
kandidatuppsats i litteraturvetenskap
framlagd för Per-Olof Mattsson
höstterminen 2010

ABSTRACT

Moa Martinson var politiskt aktiv syndikalist och feminist, hon debuterade 1933 med *Kvinnor och äppelträd* och blev en del av den svenska modernismens genombrott, en motröst och en kvinnlig föregångare. I den här uppsatsen gör jag en närläsning av den första delen i debutromanen, "Mor badar", varvid jag undersöker äppelträdens symboliska funktion, mor Sofis mytiska roll och berättelsens legendartade drag.

"Mor badar" handlar om två kvinnor som gör uppror mot samhällets normer i 1800-talets Sverige och fungerar som en sorts urmyt både inuti och utanför texten; den lever vidare hos mor Sofis ättlingar i romanens andra del och gör ett starkt intryck på läsaren. Med utgångspunkt i Bibelns skapelseberättelse, i dialog med Ebba Witt-Brattströms avhandling *Moa Martinson – Skrift och drift i trettioalet* och med stöd av historik och artiklar i Pia Laskars bok *Anarkafeminism* analyserar jag Moa Martinsons text och tolkar den som en feministisk urscen, en påminnelse om ett kvinnornas, eller mänsklighetens, förlorade paradiset, eller en framtida vision, en utopi, där människan står i förbund med naturen på ett mera genomgripande, grundläggande, självklart sätt.

Mor Sofi blir i denna tolkning en "omedveten anarkist" – en länk i en kedja av tankar och handlingar, individuella och kollektiva, spontana och organiserade, som enligt anarkafeminismen så småningom kommer att leda fram till en omvandling av samhället. På så vis blir "Mor badar" ytterst en berättelse om hopp, en dröm om det goda livet, där den patriarkala, hierarkiska dualism vi har levt med sedan århundraden tillbaka kommer att ersättas av en ny helhetssyn. Splittringen mellan himmel och jord, mänskligt och gudomligt, ande och materia, kvinna och man, ifrågasätts och i stället framträder en vision av skapande, tillit och gemenskap, där förändringsprocessen är det viktiga och kvinnan har modet att leva i samhällets utkant.

INNEHÅLL

Inledning

Bakgrund och material	s. 4
Syfte och problemställning	s. 5
Teoretisk grund och metod	s. 6
Forskningsöversikt	s. 7

Undersökning och argumentation

“I kväll badar mor”	s. 8
Myten mor Sofi	s. 10
Den levande historien	s. 12
Trädet som ger kunskap	s. 13
Mot himmelens höjd	s. 14
Ett stenröse och ett blommande träd	s. 16
Ett eget rum	s. 17
Det förlorade paradiset	s. 19
Kvinnan som individ	s. 21
En omfattande förändring	s. 23
Hoppet som revolutionärt verktyg	s. 24

Slutdiskussion

De namnlösa nornornas sång	s. 26
----------------------------	-------

Käll- och litteraturförteckning

Tryckta källor	s. 29
Internetkällor	s. 29

INLEDNING

Bakgrund och material

Inledningen till Moa Martinsons debutroman *Kvinnor och äppelträd* heter "Mor badar". Det är en första del, en relativt kort episod, och den skiljer ut sig från resten av boken i och med att den utspelar sig bland andra personer, i andra miljöer och i en annan tid. Den mor Sofi som badar är anmoder till Sally och Ellen; deras historia berättas i bokens andra del, och de får i sin tur barn som blir hennes ättlingar i fjärde led.

Många med mig verkar ha uppfattat bokens inledning som en myt, legend eller allegori; Ebba Witt-Brattström menar i sin avhandling *Moa Martinson – Skrift och drift i trettioalet* att mor Sofi är en "urbild av moder Jord"¹ och i den religionsvetenskapliga c-uppsatsen *Religiositeten i Moa Martinsons Kvinnor och äppelträd* ser Catharina Magnusson bokens början som "en form av metapoetisk skapelseberättelse".² Lars Furuland talar också i *Den svenska litteraturen* om "det berömda inledningskapitlet" där Moa Martinsons självständiga "kvinnomystik" växer fram ur livets och arbetets realiteter.³ Han anmärker i förbifarten på att resten av boken inte håller samma nivå – det är ett påstående som kan diskuteras, men som ändå vittnar om att inledningen gör ett starkt intryck på läsaren.

Själv hittade jag *Kvinnor och äppelträd* på biblioteket i tonåren och jag kände mig direkt välkommen och inkluderad i den kvinnliga gemenskap som gestaltas i inledningen; jag tilltalades av de egensinniga personligheterna, av deras mod och envishet, av den inkännande och respektfulla beskrivningen av deras rynkor och skavanker och av den varma, inbjudande, doftande atmosfären i bykstugan. Denna scen har sedan följt mig hela livet som en positiv och stärkande motvikt till den gängse bilden av det kvinnliga i film, reklam och mainstreammedia och när jag nu läste om boken ville jag ta reda på vad det är som gör Moa Martinsons skildring så tidlös och allmängiltig och samtidigt så sällsam och unik.

Jag kommer alltså i den här uppsatsen att koncentrera mig på berättelsen om mor Sofi, med en del kompletterande utflykter och avstickare mot Sallys och Ellens historia, och jag citerar ur origi-

¹ Ebba Witt-Brattström, *Moa Martinson – skrift och drift i trettioalet* (diss. Stockholm 1988), s. 125.

² Catharina Magnusson, *Religiositeten i Moa Martinsons Kvinnor och äppelträd*, c-uppsats i religionsvetenskap (Högskolan i Gävle 2007), s. 14.

³ Lars Furuland, "Arbetets mödrar: Moa Martinson", i *Den svenska litteraturen*, III, tredje upplagan, Lars Lönnroth, Sven Delblanc, Sverker Göransson (Stockholm 1999), ss. 130-133

nalupplagan av *Kvinnor och äppelträd* från 1933. I övrigt blir mitt viktigaste arbetsmaterial Ebba Witt-Brattströms avhandling och Pia Laskars bok *Anarkafeminism*.

Syfte och problemställning

I den här uppsatsen ska jag försöka svara på ett antal frågor; de handlar i första hand om mor Sofi och hennes historia. Vad är det som gör att episoden “Mor badar” kan läsas som en legend? Hur skapas myten mor Sofi och vad handlar hennes historia egentligen om? I anslutning till detta kommer jag att diskutera verkets titel, som ett sidospår eller som ett komplement: Varför heter boken *Kvinnor och äppelträd*? Vilken funktion har äppelträden i texten och vad får de för symbolisk betydelse? Jag kommer vidare att försöka se huruvida dessa båda frågeställningar har förbindelse med varandra: Finns det någon anknytning till äppelträden i berättelsen “Mor badar” och vad spelar de i så fall för roll?

Ebba Witt-Brattström hävdar att *Kvinnor och äppelträd* har moderskapet som övergripande tema⁴ och att titelns träd kan ses som en kvinnlig fertilitetssymbol⁵ men jag vill i stället undersöka äppelträdet i ett bibliskt sammanhang – den kanske vanligaste kopplingen eller mest omedelbara associationen i vår del av världen – där det för tankarna till paradiset, skapelsen och de frukter som “ger kunskap om gott och ont”.⁶ Jag kommer alltså att pröva en annan tolkning av bokens titel än Ebba Witt-Brattströms för att försöka se vad paradiskapelse-kunskapssymboliken får för verkan på “Mor badar”-episoden, och i förlängningen hela boken i ett större sammanhang.

Jag tänker mig uppsatsen som ett slags utgrävningsarbete, eftersom jag i berättelsen om mor Sofi tycker mig se en gestaltning av ett förlorat paradiset eller en feministisk utopi där kvinnan inte är underordnad mannen och människan står i förbund med naturen på ett genomgripande, grundläggande, självklart sätt. Syftet med mitt arbete blir således att försöka frilägga den mytiska urscenen som jag, och andra med mig, har kunnat skönja i episoden “Mor badar”.

⁴ Witt-Brattström, s. 116.

⁵ Ibid., s. 122.

⁶ Bibel 2000 (Stockholm 1999), 1 Mos. 2:9.

Teoretisk grund och metod

Moa Martinson var från början inte säker på vad hennes debutbok skulle heta och alternativa förslag till titel var *I mitt land* och *Matriarkat*.⁷ Ebba Witt-Brattström hör författarens röst eka i dessa titelförslag och menar att de uttrycker erfarenheter som en feminist och anarkist kan tänkas ha, att de vittnar om kunskaper inifrån ett "kvinnoland" styrt av en ideologi där revolutionen utgår ifrån mänskliga basbehov.⁸ I min uppsats vill jag ta fasta på de tankegångarna, föra dem vidare och undersöka i vad mån ett feministiskt och anarkistiskt tankegodis kan tänkas avspegla sig i berättelsen "Mor badar". Jag kommer dock inte att sätta Moa Martinsons intentioner som författare i främsta rummet, min idé är snarare att knyta ihop olika texter med varandra, göra kopplingar, söka efter samband och upprätta en dialog.

En del av uppsatsen kommer att ägnas åt en närläsning av episoden "Mor badar" – jag vill ta reda på om det i en språklig, stilistisk och tematisk studie går att visa på huruvida texten indirekt gestaltar ett kvinnornas "eget land". "Det kvinnliga" kommer jag inte att betrakta som något medfött eller allom givet, utan som en viss grupp av egenskaper – omsorg, känslighet, närhet till naturen osv – som har givits en traditionellt sett undanskymd och nedvärderad plats i västerlandets kultur. Jag kommer att försöka hålla mig inom ramarna för en feministisk analys, så som den beskrivs av Lisbeth Larsson i *Litteraturvetenskap – en inledning*: ett medvetet subjektivt förhållningssätt präglad av engagemang, en kulturkritisk inställning och ett fortgående sökande,⁹ och min tolkning kommer att grunda sig på det faktum att kvinnor sedan årtusenden tillbaka har levt under ett patriarkalt förtryck.

Med symbolforskningen som komplement kommer jag också att undersöka hur den slutgiltiga titelns äppelträd kan tänkas samspela med texten, och främst då utgå från den betydelse de ges i Bibeln och skapelseberättelsen. Samtidigt kommer jag att ta hänsyn till de bakomliggande, förkastade, förslagen *I mitt land* och *Matriarkat* för att försöka se i vilken mån berättelsen bärs av dem.

Analys och tolkning kommer således att bygga dels på myt- och symbolforskning, dels på feministisk teori, med närläsning och en berättarteknisk studie som grund. Ebba Witt-Brattströms avhandling blir förstås en ofrånkomlig utgångspunkt och dialogpartner och jag kommer att underbygga min egen analys med idéhistorikern Pia Laskars samlade texter i boken *Anarkafeminism*. Den anar-

⁷ Witt-Brattström, s. 118.

⁸ Witt-Brattström, s. 120.

⁹ Lisbeth Larsson, "Feministisk litteraturkritik i förvandling", i *Litteraturvetenskap – en inledning*, Staffan Bergsten, red., andra upplagan (Lund 2002), s. 115-127.

kistiska feminismen uppstod så sent som på 1970-talet, men i och med Moa Martinsons politiska bakgrund och engagemang ser jag rörelsens tankar, idéer och strategier som ett intressant och relevant verktyg för att studera och belysa hennes författarskap. Som jämförande och sammanfattande material kommer jag att använda två andra texter av Moa Martinson, prosastycket "Trälarna och den blommande apeln", som publicerades i tidskriften *Tidevarvet* 1930, och dikten "Världens väverskor", som lästes i radio 1943 och finns tryckt i antologin *Moa berättar*.

Forskningsöversikt

Moa Martinsons produktion omfattar 20 verk och hon har varit mycket läst, älskad och utlånad på biblioteken.¹⁰ Trots det har det varit klen med forskningen; Ebba Witt-Brattström publicerade *Moa Martinson – skrift och drift i trettioalet* 1988 och Kerstin Engman gav ut biografien *Moa Martinson – Ordet och kärleken* 1990, men varken före eller efter har det gjorts några större studier. Ebba Witt-Brattström ville med sin avhandling ge Moa Martinson en mer framskjuten plats som modernist och göra upp med den förhärskande bilden i svensk litteraturhistoria, där hon åtminstone fram till 70-talet intagit "en unik plats som projiceringsobjekt för häpnadsväckande livkraftiga fördomar om kvinnligt skrivande".¹¹ Ebba Witt-Brattström visar fram en bild av en medveten författare som skriver i en kvinnlig tradition med Charlotte Brontë, Victoria Benedictsson och Sigrid Undset som föregångare.¹²

Fördomarna om kvinnligt skrivande tycks dock vara seglivade. Lars Furuland vidhåller i 1999 års upplaga av *Den svenska litteraturen* att Moa Martinsons "utvikningar och okonventionella berättargrepp" inte kan ses som något enbart positivt: "Hon hade ibland påfallande svårt, rent tekniskt-formellt, att omvandla ett muntligt berättelseflöde till skriven text".¹³ Även Ingemar Algulin går så sent som 2009 på i de gamla invanda ullstrumporna i *Litteraturens historia i Sverige* och talar om Moa Martinsons "frimodiga subjektivitet" och ett skrivande som karaktäriseras av "salvelsefulla utfall", "känslösam öppenhet inför stoffet" och "smittande ljus berättarglädje och ett uppkäftigt sjutusanhumör".¹⁴

¹⁰ Witt-Brattström, s. 270.

¹¹ Ibid., s. 9.

¹² Ibid., s. 134 ff.

¹³ Lönnroth, Delblanc, Göransson, s. 133.

¹⁴ Bernt Olsson, Ingemar Algulin m. fl., *Litteraturens historia i Sverige*, femte upplagan (Stockholm 2009), s. 355 ff.

I *Moa Martinson – skrift och drift i trettioalet* diskuteras titeln *Kvinnor och äppelträd*, men Ebba Witt-Brattström går inte närmare in på frågan om varför det just handlar om äppelträd och inte om fruktträd vilka som helst. Catharina Magnusson, däremot, fördjupar sig i problemet i uppsatsen *Religiositeten i Kvinnor och äppelträd*. Hon frågar sig varför äppelträden ges så stor betydelse genom sin plats i titeln när de sedan inte ställs i någon tydlig relation till kvinnorna och när de inte heller i resten av berättelsen får någon särskilt framträdande plats.¹⁵ I hennes uppsats görs också jämförelser med den bibliska skapelseberättelsen, men med ett annat syfte än det jag har här.

UNDERSÖKNING OCH ARGUMENTATION

“I kväll badar mor”

Första delen av *Kvinnor och äppelträd*, “Mor badar”, utspelas i en förgången tid. Exakt årtal anges inte, men som läsare förstår man redan från början att det är en sorts legend¹⁶ som ska berättas. Orden “längesen”, “gården” och “socknen” i textens andra stycke gör att läsaren flyttas åtminstone hundra år tillbaka i tiden eller mer.¹⁷ De allra första orden – “I kväll badar mor”¹⁸ – för läsaren direkt in i skeendet och skapar en intim och förtrolig stämning. Vi får inte genast veta vilken mor som badar – mor Sofi presenteras, eller tar gestalt, först efter inledningsmeningen – och det gör att läsaren kommer nära texten, i och med att denna mor blir allmängiltig och universell. Hon skulle kunna vara läsarens egen mor, eller berättarens, eller all världens mödrar samlade till en enda, mytisk figur. Dessutom badar hon nu, i kväll, i presens; vi är där med henne, omedelbart och exakt. Uttrycket “i kväll” är mycket väl valt, eftersom det förstärker verbets presensform, vilket i sin tur förstärker berättelsens nu. Det heter inte “Varje fredagskväll badar mor” eller “Den här kvällen badar mor” utan det är just “I kväll” det sker, i ett bestämt och koncentrerat men samtidigt tidlöst ögonblick.

Detta sätt att direkt föra läsaren in i handlingen var typiskt för den nya modernistiska romanen – det påminner om Hemingways “isbergsteknik” där handlingen, skeendet, blir det primära och för-

¹⁵ Magnusson, s. 18.

¹⁶ En legend var ursprungligen en samling berättelser ur ett helgons liv, det vill säga en religiös, uppbygglig skildring, men termen ges ibland även en vidare betydelse: sägen, uppdiktad historia. *Svenskt litteraturllexikon*, 2:a utvidg. uppl. (Lund 1970) s. 314.

¹⁷ En socken var den grundläggande enheten för lokal självstyrelse, kristet organiserad och med gemensam kyrka. Ordet är känt sedan 1500-talet och ersattes 1863 med församling. Svenska Akademiens ordbok, <http://g3.spraakdata.gu.se/saob/>, 2010-12-28.

¹⁸ Moa Martinson, *Kvinnor och äppelträd* (Stockholm 1933), s. 7. I fortsättningen lämnar jag bara sidhänvisningar vid längre citat när det gäller “Mor badar” – i och med att texten är så pass kort hoppas jag att läsaren ska kunna orientera sig ändå.

klaringar och bakgrunder, åtminstone på ett ytligt plan, lämnas därhän.¹⁹ Men “I kväll badar mor” påminner också om “I begynnelsen skapade Gud himmel och jord” eller “Äntligen stod prästen i predikstolen” och man kan fråga sig varför inte Moa Martinsons inledning har blivit lika berömd som Selma Lagerlöfs. Beror det på presensformen? På att huvudpersonen är en kvinna? På att badet, trots att det i berättelsen är en stor och märklig händelse, betraktas som något alltför vardagligt och privat?

“I kväll” slår också genast an tonen för historien som helhet, det har en talspråklig klang och gör att läsaren genast lystrar till berättarens röst. Mycket snart får vi dessutom veta att det är någonting spännande som händer, att det här inte är en berättelse om ett alldeles vanligt bad. Mor Sofi badar nämligen tillsammans med en väninna, Fredrika, och deras förehavanden engagerar hela trakten runt omkring:

Two halvgamla kvinnor som badar varje vecka. Aldrig har man hört något dylikt i socknen, inte i grannsocknarna heller.

Drängar och pigor och söner, döttrar, någon gång om sommaren kanske, men gifta moror? Och året runt??!²⁰

De flerdubbla skiljetecknen är någonting typiskt för texten – Moa Martinson illustrerar också bestörtningen hos mor Sofis make på liknande sätt. När han upptäcker vad som pågår i hans bykstuga varje fredag blir han så konfunderad att till och med berättaren tycks sakna ord:

– Vad gör ni i bykstugan så här dags och så här års?

– Vi badar ...

????

Han står tyst länge, undrar, tänker vända om in. Situationen går över hans förstånd.²¹

Tredubbla tankstreck – – – är också någonting som återkommer; mellan stycken, vid ett glapp i tiden eller för att markera en paus. Den här sortens behandling av skiljetecken kan möjligen ses som ett okonventionellt berättargrepp, men det gör texten levande och skapar rytm, rörelse och variation.

“Mor badar”-episoden är skriven som en sorts flöde, berättelsen böljar fram och tillbaka och hela tiden återkommer den till badet på olika sätt. Ibland i form av återblickar, ibland i dialogen, men också genom att meningen “I kväll badar mor” dyker upp på nytt, tas om och varieras som “Mor Sofi badar var vecka” eller “Det är fredag, mor Sofi badar.” Ebba Witt-Brattström talar om “badre-

¹⁹ Bernt Olsson och Ingemar Algulin, *Litteraturens historia i världen*, fjärde upplagan (Stockholm 2005), s. 530.

²⁰ Martinson, s. 7.

²¹ *Ibid.*, s. 14.

frängen”²² och i essän “Berätterskans röst. Moa Martinson, Maj Hirdman och det muntliga i det skriftliga” ser Eva Adolfsson denna tekniska finesse som ett paradexempel på hur det rytmiska och formelartade slår igenom i en berättelse.²³

Man kan således säga att stilen, berättartekniken, i “Mor badar” förstärker det legendartade draget. Det är en märklig historia som berättas och läsaren fångas upp genom det direkta tilltalet, genom det rytmiska flödet och de talspråkliga vändningarna, pauserna och utropen.

Myten mor Sofi

Mor Sofi har femton barn – “om man räknar den förstfödde, som kom före giftet” – och hennes väninna Fredrika är barnlös. Båda har gift sig rikt och båda är olyckliga i sina äktenskap. Rikedomen är dock relativ, den saknar betydelse i praktiken, eftersom ingen av männen kan arbeta. Mor Sofis make – “skroiga bonden” – äger ett stort jordbruk med dålig jord och Fredrikas äkta hälft – “en halvblind ofärdig gubbe” – har mycket pengar men är så snål att hans hustru knappt får mat.

Det framgår av texten att de båda kvinnorna har känt varandra länge, de arbetar ihop och båda minns när mor Sofi fick sitt första barn på höskullen. Deras badande började en höst efter linbråkningen, tio år tidigare, när mor Sofi väntade sitt sista barn och var trött och ville bli ren och Fredrika kom på en idé: “Vi går till bykstugan och badar oss.” Vi får veta en hel del om de båda kvinnornas bakgrund och förhållanden, om hur mor Sofis oäkta barn blev utackorderat, om hur hennes söner får slita på gården i faderns ställe och om hur Fredrika måste arbeta för att hon inte får några pengar av sin man, eftersom hon “aldrig kunde förmå sig att komma i sängen till honom”.

Männen deras är således inte mycket att ha, livet är hårt och strängt, men i bykstugan skapar de en fristad, ett eget rum, en plats som är fredad från den smutsiga, tunga och slitsamma tillvaron utanför. Varje fredagskväll, ända sedan Fredrika kom med sitt förslag tio år tidigare, badar de båda kvinnorna tillsammans. Bonden tycker att det hela är obegripligt – “Badar, varför i ... varför i jessu namn, skriker han, varför badar dom” – och försöker till en början att hindra dem, men efter att Fredrika har skrämt honom med sin nakna uppenbarelse och en skopa varm asklut låter han dem vara i fred. Ryktet sprider sig ändå över socknen, folk pratar och undrar, och mor Sofis söner försöker försvara henne. Det hjälper dock inte i längden – “åren rågar måttet till sist” – och den samhäl-

²² Witt-Brattström, s. 141.

²³ Eva Adolfsson, *Hör jag talar! Essäer om litteraturens skäl* (Stockholm 2003), s. 98.

leliga normen segrar när det startas ett bönhus i socknen. Det hålls ett möte där man skriker och fördömer, sjunger och ber för de syndiga kvinnorna, och två dagar efteråt hittas mor Sofi död i ån. Begravningen sker utanför kyrkogårdsmuren, där en gammal larvig präst läser självmördarnas ritual över mor Sofi, och alla hennes barn är med. Fredrika också, hon försvarar sin väninna in i det sista, genom att själv ta över begravningen. Hon utmanar prästen och kyrkan och läser: “Mor Sofi! jag och dina barn vet att Jesus Kristus skall uppväcka dig på den yttersta dagen och föra dig in i Guds salighet ...”

Mor Sofi blir en legendarisk figur genom sitt olyckliga öde, men också genom sin framtoning som “urmoder”. Hon har många barn, hela bygden kallar henne mor i och med att hon är gift med en storbonde, hon är anmoder till Sally och Ellen och därmed en sorts grund eller förutsättning för såväl släkten som den fortsatta berättelsen. Hon kan sägas vara en “matriark”, lik patriarkerna i Bibeln – “Jag skall göra dig till ett stort folk” säger Gud till Abram²⁴ – i sin egenskap av stammoder till en släkt. Det finns många ättlingar efter henne, “alla är de barnrika”, släkten “växer stadigt större” och det händer att talet om gården och “en drunksnad stammor” får sysslingar och bryllingar att känna igen varandra när de möts.²⁵ Mor Sofi får också mytiska drag av att presenteras som “mor” utan egennamn direkt i berättelsens början – på samma sätt förstärker rubriken, “Mor badar”, hennes allmängiltighet.

Mor Sofi är alltså både en tragisk figur och en matriark, en urmoder, och utöver detta så är hon också en rebell. Det normbrytande och revolutionerande i hennes badande bidrar till legenden och hon framstår som egensinnig, modig och i anden fri. Hon framhärdat i någonting som då för tiden var upprörande och märkligt, men som numera betraktas som hälsosamt och normalt, och det gör henne dessutom till en föregångare, en hjälte, en sorts visionär. Det kan tyckas vara en stillsam revolt, det handlar inte om krig eller äventyr eller politiska stordåd, men ändå är det i denna berättelse något mycket betydelsefullt som sker. Valet av tema och Moa Martinsons behandling av grundproblematiken hänger ihop och samverkar i texten, så att det privata och vardagliga upphöjs och blir till någonting sensationellt.

²⁴ Bibel 2000, 1 Mos. 12:2.

²⁵ Martinson, s. 135.

Den levande historien

“Mor badar” upptar endast ett tjugotal av bokens nästan tre hundra sidor, men historien ges betydelse och tyngd genom att den är den ena delen av två. Bokens båda delar har försetts med varsin rubrik och den andra delen, alltså de övriga drygt två hundra sidorna, heter “I tredje och fjärde led” och handlar om mor Sofis ättlingar: Sally och Ellen och deras barn. Mor Sofi nämns på flera ställen i del två; det talas om den stora släkten och om arvsanlag som går igen. Redan som liten får Sally höra hennes historia och läsaren förstår att den har berättats många gånger. Även här, inuti texten, är det tydligt att den har vuxit till en märklig legend:

Och farmor berättar den bästa saga Sally vet, nämligen om sin mor, som farmor aldrig såg förrän hon var död, för farmor var oäkta, och farmors mor regerade på en stor gård långt bort i landet, där plommonen låg i dråsar om höstarna och där ingen brydde sig om äpplena vart de tog vägen.²⁶

Det är alltså inte en saga vilken som helst, utan “den bästa saga Sally vet” och mor Sofi ges något av kunglig status i och med att hon “regerade på en stor gård” där överflödet av frukt som ingen tar hand om ger en dubbelbottnad känsla av lättsinne och likgiltighet, slöseri och rikedom. Sally har ärvt mor Sofis anletsdrag och hennes ljusa hår, hon kallas till och med en “ny mor Sofi”²⁷ och är den enda i tredje led som har fått höra hennes historia i detalj. Hon har gråtit över den, tjusats av den och längtat efter det som en gång fanns på gården: plommonskogen, blekeängen, oxeln och ån.²⁸ När Sally och Ellen möts får också Ellen del av historien; efter Sallys svärfars begravning berättar hon för Ellen om hur mor Sofi fick vila utanför kyrkogårdsmuren.²⁹

Det är alltså tydligt att mor Sofi finns med i Sallys liv, som en saga och en förebild, men också som ett mörkt stråk och en påminnelse om döden som möjlig utväg – när Sally är trött och missmodig efter att ha fött sin yngsta son mitt under kriget är hon nära att ge upp och längtar “bort från allt, in i evigheten, bort till farmor, till far, till alla som gått före, till mor Sofi.”³⁰ Sally bär med sig hennes öde och fantiserar om att resa till trakten där mor Sofi bodde; trots att gården inte finns kvar vill Sally slå sig ner där i närheten av ån.

²⁶ Ibid., s. 49.

²⁷ Ibid., s. 150.

²⁸ Ibid., s. 136.

²⁹ Ibid., s. 173.

³⁰ Ibid., s. 186.

Snart skall Sally resa till Storgården. Den är borta vet hon, men ändå! Det är den trakt där farmor är född, någon hemtrakt måste en människa ha, och Sally kallar Storgården för sin hemtrakt.³¹

Boken slutar också där, i Sallys hemtrakt, även om hon inte kommer att stanna. Hon reser dit tillsammans med Videbonden, som vill gifta sig med henne, och hon svarar ja för att själv bli bondmor på hans gård. Detta bestäms på en bänk under Storgårdens gamla oxel; den står ännu kvar “nedhukad mot ån, som sorlar och pratar i ensamheten högt för sig själv.”³² Här får man en bestämd känsla av att mor Sofis historia också lever i naturen – oxeln och ån finns ju kvar och i bokens allra sista mening sägs det att “Mor Sofis ben är till jord igen och månen går sin rund som alltid bland himlens stjärnor.”³³

Trädet som ger kunskap

Moa Martinson skriver under åren 1927-1931 naturbetraktelser av moralisk art i *Tidevarvet*; ett slags moderna fabler där naturens visdom ställs mot kulturens grymhet, enligt Ebba Witt-Brattström, och alltmer renodlade skildringar av naturtillstånd växer fram under 1930.³⁴ Den medryckande, utopiska livskänsla som modernisterna formulerade återfinns i *Kvinnor och äppelträd*, men den var ursprungligen manligt definierad och Moa Martinson bidrar med konkreta kvinnliga erfarenheter.³⁵ Ebba Witt-Brattström hävdar också att titeln *Kvinnor och äppelträd* återtar en ur-gammal kvinnligt färgad sexualsymbol samtidigt som den antyder ett samband med granatäppelträdet i paradiset.

Titeln är en dold liknelse, där kunde lika gärna stå kvinnor *som* äppelträd, ty äppelträdet används i romanen igenom som en kvinnlig fertilitetssymbol, en förlängning av stammodern Sofi. Liksom äppelträdet (och Sofi) dignar kvinnorna i romanen under sina livsfrukter.³⁶

Äpplet har gamla erotiska associationer – den runda formen påminner om ett bröst och kärnhuset har lett tanken till det kvinnliga könet³⁷ – och Ebba Witt-Brattströms tolkning känns för mig helt rimlig, men jag skulle här i stället vilja ta fasta på det antydda samband som hon lämnar därhän och

³¹ Ibid., s. 270.

³² Ibid., s. 280.

³³ Ibid., s. 282.

³⁴ Witt-Brattström, s. 73.

³⁵ Ibid., s. 83.

³⁶ Ibid., s. 122.

³⁷ Hans Biedermann, *Symbollexikonet* (Stockholm 1997), s. 485.

fördjupa mig i den bibliska symboliken, eftersom äppelträdet i vår kultur har en sådan stark koppling till kristendomen och det kunskapens träd som växer i paradiset mitt.

Ebba Witt-Brattström talar om “granatäppelträdet”, men det bibliska trädets art är inte fastställd. I skapelseberättelsen bär trädet helt enkelt “frukter”, och dessa har givits olika bestämning beroende på kultur. Frukterna har associerats med antingen fikon eller granatäpplen beroende på tradition och i vår del av världen är det sedan lång tid tillbaka äpplen som gäller. Symbolen är starkt rotad i människors medvetanden via bilder och berättelser – Catharina Magnusson talar i sin uppsats helt självklart om “äppelträdet i Första Mosebok”³⁸ och själv fick jag läsa om skapelseberättelsen för att förvissa mig om att ordet “apple” verkligen inte förekommer någonstans – och exempel kan ses i medeltida kyrkor³⁹ och hos målare som Hugo van der Goes (ca 1440-1482) och Lucas Cranach (1442-1553), där Adam och Eva står under ett träd fullt av omisskännliga rödgula frukter. I John Miltons *Paradise Lost*, som gavs ut första gången 1668 och översattes till svenska av Frans G Bengtsson 1926, nämns frukten också som ett äpple – både i den svenska och den engelska versionen.⁴⁰

Äpplet kan således ha tagit sig in i paradiset via konst och litteratur, men också genom latinet, där ordet “malum” betyder både äpple och ondska eller synd. I kelternas religion symboliserade äpplet det nedärvda vetandet och därifrån kommer också sagan om Avalon, Äpplenas land: en plats för överjordiska fröjder. I den yngre stenålderns och bronsålderns folkstro var, enligt mytforskaren Robert Graves, alla paradis öar med fruktträdgårdar.⁴¹

Mot himmelens höjd

I *Kvinnor och äppelträd* har aplarna, som de även kallas i texten, ingen framskjuten plats i stycket “Mor badar”, men i berättelsen om Ellen spelar de en större roll. Ellens svärfar har byggt en stuga där han har planterat fruktträd, och detta ses som något märkvärdigt, både av folk i trakten och av honom själv. Byn tycker nog att han förhäver sig och skrattar åt hans aplar, men den gamle är stolt,

³⁸ Magnusson, s. 18.

³⁹ Eva Strömberg Krantz, “När blev Evas frukt ett äpple?”, *Populär Historia* nr 4/94, <http://www.popularhistoria.se/o.o.i.s?id=52&vid=88>, 2010-12-28.

⁴⁰ Exempelvis “To satisfy the sharp desire I had / Of tasting those fair Apples” översätts med “Då, för att tillfredsställa mitt begär / att smaka dessa äpplen”, John Milton, *Paradise Lost*, Book 9: http://www.dartmouth.edu/~milton/reading_room/pl/book_9/index.shtml 2010-12-28, svensk översättning av Frans G. Bengtsson, *Det förlorade paradiset*, (Stockholm 1961), s. 238.

⁴¹ Biedermann, s. 485 ff.

liksom hans fyra söner. "Ingen har så fina äppelträd som vi" säger den yngste när aplarna står i blom.⁴² Samma fras har han använt som liten för att hävda sig bland byns barn; äppelträden är någonting att "visa främmande" och det gäller även för Ellen och den gamle.⁴³ Tre rader äppelträd växer utanför stugan; de har stått där i trettio år när Ellen flyttar in med sin man hos den gamle och de "peka mot himmelens höjd högt över stugans skorsten".⁴⁴

Hos Ellens svärfar väcker de blommande träden "en underlig längtan" till liv,⁴⁵ Ellen trivs i "denna förtrollade tysta skog bland dessa aplar och denna sagostuga"⁴⁶ och när hon för första gången får se trädgården säger hon: "Så här vackert var det nog inte i det där paradiset, se bara vad äppelblom."⁴⁷ När Ellen har fått sitt första barn blir stugan en fristad, där hon är långt från "städer, från famlande män, från skrik och sorl, ensam med lillen och farfar, med solen, med fåglar och aplar", ja, hon är "fullkomligt tilltjusad av solljuset mellan tallarna eller månljus över snöfälten, över knoppande björkskog, över blommor och blommande träd."⁴⁸ Till och med lillen tycks henne ofullkomlig när hon ser på frukterna i täppan. Naturen är ren med sina "tallar och granar och äppelträd och stjärnor" till skillnad från gränderna där Ellen växte upp, där "samlagsakten öppet hänades som det vidrigaste i skapelsen".⁴⁹

Som jag skrev tidigare så spelar äppelträden ingen större roll i berättelsen om mor Sofi, där de bara nämns två gånger, dels i samband med friarna, de unga män som uppvaktar mor Sofis döttrar – "de vanliga skuggorna vid de mossiga aplarna" – och dels när Fredrika kommer in i bykstugan till det sedvanliga fredagsbadet: "I kväll står det en karlslok vid vartenda äppelträd, hälsar hon." De återkommer i den legend om mor Sofi som berättas för Sally, i den tidigare citerade beskrivningen av den stora gården "där ingen brydde sig om äpplena vart de tog vägen." Av det lilla som kan utläsas om äppelträden i "Mor badar" förstår man i alla fall av ordet "mossiga" att de är gamla och av ordet "vartenda" att de är många – kanske till och med så många att ingen hinner ta hand om fallfrukten. Kanhända kan man se mor Sofis trädgård som en "urträdgård", ett slags skugglikt ursprung till den soliga trädgård som omger Ellen? Hur som helst så har äppelträden, enligt min mening, en viktig

⁴² Martinson, s. 94.

⁴³ Ibid., s. 126.

⁴⁴ Ibid., s. 89.

⁴⁵ Ibid., s. 97.

⁴⁶ Ibid., s. 114.

⁴⁷ Ibid., s. 112.

⁴⁸ Ibid., s. 119.

⁴⁹ Ibid., s. 120.

roll som eskapistisk, utopisk, paradisk symbol, och sammantaget tycks de stå för någon sorts överflöd och upphöjelse. Det talas lika mycket om deras blommor som om deras frukter, och hos Ellens svärfar och hans familj blir de någonting att visa upp och skryta med; de är en rikedom, någonting att vila under och vårda, och de sveper in det fattiga, hårda livet i skönhet, drömmar och magi. Hos gamlingen väcker de en längtan, hos Ellen skapar de en känsla av frid, och när de blommor är de minst lika vackra som träden i *det där paradiset*, dessutom är de höga och *pekar* (siktar, anger riktningen, visar vägen) *mot himmelens höjd*. Jag håller alltså med Catharina Magnusson, som hävdar att äppelträden symboliserar ett paradistillstånd, och jag kan också, liksom hon, spåra andra religiösa tankemönster än kristendomens i *Kvinnor och äppelträd*. De kristna normerna får negativa konsekvenser för karaktärerna i romanen; människans särställning i skapelsen ifrågasätts och en cirkulär, holistisk världsbild framtonar, där människor, djur och natur lever i harmoni.⁵⁰

Ett stenröse och ett blommande träd

I prosastycket “Trälarna och den blommande apeln”, tryckt i tidskriften *Tidevarvet* den 21 juni 1930 och återgivet i sin helhet i *Moa Martinson – skrift och drift i trettioalet*, syns också tydligt samma sorts syn på äppelträdet som kontrast, som någonting förtrollat, drömligt, öververkligt, paradiskt. Det handlar om två arbetare, en man och en kvinna, som lämnar fabriken en lördag – “de hade lovt i det sotiga fabrikskvarteret går ingen olovandes ifrån sin maskin” – och vandrar långt bort, ut från staden. De går hela dagen, förbi trädgårdar med staket och hundar, och när natten faller finner de en äng med ett stenröse och ett blommande äppelträd.

Tysta satte de sig på stenröset och såg på det vita trädet och på solgyllne blommor som lyste i daggen. I deras öron låg ännu bullret från fabriken, tystnaden värkte i huvudet, det vita äppelträdet skrämde dem, den doftande natten slöt om dem som ett dimland, som ett sagornas drömland, de sågo på varandra.⁵¹

Kvinnan smeker äppelträdet och kysser blommorna, mannen drar med sina händer genom gräset och lägger sitt ansikte mot “solögonen” i daggen – däremot rör de inte vid varandra, det är som om deras åtrå och lidelse har vänt sig mot naturen i stället, och de stannar där ända till gryningen, då de tysta går hem igen:

⁵⁰ Magnusson, s. 35.

⁵¹ Moa Martinson, “Trälarna och den blommande apeln”, *Tidevarvet*, 1930-06-21. Avskriften i Ebba Witt-Brattströms avhandling är inte helt korrekt; i det citerade stycket står exempelvis “ögon” i stället för “öron”.

De längta ej mer efter varandra, de längta efter blommande träd, efter solögon i grönt gräs, och en tyst äng där ingen bullrar och talar.⁵²

Så slutar stycket – det innehåller många intressanta detaljer som skulle kunna analyseras närmare, men jag nöjer mig med att konstatera att det är tydligt att äppelträden här bär på samma utopiska, kanske utomvärldsliga, vision som i *Kvinnor och äppelträd*. Det sägs i texten att det stenröse som mannen och kvinnan sitter på har varit ett hus där människor har bott en gång; de två människorna går bokstavligen bort från civilisationen och ut i den tysta, ordlösa, orörda naturen igen.

Ett eget rum

Centrum, eller hjärtat, som jag ser det, av episoden “Mor badar” är den höstkveäll då läsaren får vara med om mor Sofis och Fredrikas återkommande fredagsritual. Septembermånen skiner, luften är stilla och de unga männen smyger bakom aplarna för att fria till mor Sofis döttrar.

Röken från bykstugeskorstenen strävar rakt upp mot månen, men hinner inte längre än upp i grenarna på den stora oxeln, som står bakom bykstugan. Där blir han hängande, som all rök förut blivit hängande sen den försökt sträva mot månen. Den gamla oxelns grenar är svarta av rök. Den lilla bäcken som har namn av å, sorlar i vattenrikt höstövermod och den stora sluttande blekeängen ligger jungfrulig sen tidens begynnelse. Är bara till, har aldrig känt en plogbill, inte ens koklövar eller svinklövar, ty rent måste det hållas på blekeängen, bara hästarna får gå där någon gång när plommonen mognat bakom stallet och ligger i dråsar på marken. Barn och vuxna orkar omöjligt med alla de stora, saftiga frukterna, korna får ont i magen av dem. Och när hästarna ätit sig mätta av plommon, brukar de få ut och och vältra i blekeängen och beta av gräset till nästa vår, då vävarna skall ut.⁵³

Månsken och skuggor, rök och vattensorl, svarta grenar och en jungfrulig äng ramar in scenen i bykstugan, dit kvinnorna drar sig tillbaka för att bada. Ett kafferep ingår; badandet är en liten fest med en fin saffransfläta, en strut karameller och en stor, doftande tvål. Mor Sofi och Fredrika visar omsorg om sin ritual och sitt rum: de har arbetat i många år med att täppa till springor och råtthål för att få det varmt och skönt i bykstugan och de använder den bästa björkveden att elda med. Mor Sofis äldsta dotter deltar också i badandet och kvinnorna talar förtroligt om karlslokar, bärningsbristor och Fredrikas knep för att få pengar av sin man.

Badet har en stark universell symbolisk laddning – rituella tvagningar var vanliga i nästan alla äldre kulturer och enligt djuppsykologin tolkas bilden av badet som en längtan att återvända till moderlivet.⁵⁴ Denna tolkning kan sägas ytterligare förstärka den kvinnliga gemenskap och de bety-

⁵² Ibid.

⁵³ Martinson, s. 18 f.

⁵⁴ Biedermann, s. 37 f.

delsefulla släktband som gestaltas – urmodern Sofi länkas ännu längre tillbaka i historien, till det fostervatten ur vilket hon själv har blivit född. Enligt Carl Gustav Jung är modern i en högre, överförd bemärkelse en gudinna, främst Guds moder, jungfru, Sofia, det vill säga visheten, och moderarketypens negativa sida uttrycks som häxa, kvinnlig mara och grav.⁵⁵ I “Mor badar” återfinns flera av dessa symboler och de badande kvinnorna skulle kunna ses som en sorts treenighet: Mor Sofi är Sofia, visheten, “en mager kvinno-Budda”⁵⁶ med en mage som “livets egen runsten”,⁵⁷ hennes dotter är jungfrun, den unga kvinnan med livet framför sig som drömmer om kärlek med “ett lyckligt skimmer i ögonen”, och Fredrika i sin tur har något starkt, mäktigt och häxlikt över sig, både när hon tar över prästens ritual vid mor Sofis begravning och när hon uppenbarar sig för hennes man i bykstugdörren:

Naken står hon i öppningen medan den kalla luften virvlar om henne som moln. Stor och ståtlig och vit skimrar hon spöklikt mot den mörka januarihimlen och bonden står stel av – ja, han vet inte vad.⁵⁸

Ordet skimmer-skimrar-skimrande är värt att uppmärksamma, eftersom det används som beskrivning av alla tre kvinnorna: i samband med dotterns drömmande blick och Fredrikas spöklika uppenbarelse i exemplen ovan, men också om mors Sofis mage, som är ärrig och full av knutar, men samtidigt har “breda, skimrande strimor här och där.” Ebba Witt-Brattström visar hur Moa Martinson bryter det konventionella, klichéaktiga sättet att skildra en åldrad kvinna genom att ställa negativa adjektiv mot positiva. När det gäller mor Sofis mage förändrar ordet “skimrande” hela bilden, så att den utslitna kvinnan lysas upp.⁵⁹ Man kan också säga att detta skimmer binder samman Fredrika, mor Sofi och hennes dotter, att de tillsammans utgör en stark, vis, mäktig och hoppfull kvinnogestalt.

Att detta kvinnornas slutna rum också omges av en natur med drömlika, romantiska drag – “i storgårdens förvildade trädgård sjunger unga kvinnohjärtan den evigt nya sången” – bidrar till upplevelsen av helgedom och paradiset. Catharina Magnusson gör i sin uppsats jämförelser med Edens

⁵⁵ Ibid., s. 278 f.

⁵⁶ En budda är en person som har nått högsta graden av upplysning. *Svenska Akademiens ordbok*, <http://g3.spraakdata.gu.se/saob/>, 2010-12-28.

⁵⁷ Ordet runa betyder hemlig eller högre kunskap; vishet, visdom; färdighet. *Svenska Akademiens ordbok*, <http://g3.spraakdata.gu.se/saob/>, 2010-12-28.

⁵⁸ Martinson, s. 14.

⁵⁹ Witt-Brattström, s. 131.

lustgård och uppmärksammar det prunkande och ymniga: den stora oxeln, den vattenrika bäcken, överflödet av frukt och den jungfruliga blekeängen, sedan urminnes tider orörd, helig och ren.⁶⁰

Karlslokarna, som kvinnorna talar om, får inte tillträde till deras fristad och det gör platsen och kvinnornas förehavanden till någonting ännu mera hemlighetsfullt och exklusivt. Bonden, mor Sofis man, stryker runt i trädgården, tjuvlyssnar och grubblar. Han är förvisad från sin egen bykstuga och rår inte på den bestämda Fredrika och det finns för honom något lockande och gåtfullt, skrämmande och fascinerande i det som pågår: “två kvinnor som badar, och inte bryr sig om sina män.” Det hela är “så underligt och så rentav trevligt”, tycker han, samtidigt som han ofta grubblar på denna “förfärliga gåta” utan att hitta något svar.

Titelförslagen *I mitt land* och *Matriarkat* passar bra in på detta ovan beskrivna kvinnornas eget Eden: en hemlig fristad, ett eget land, utan hierarkier, manlig makt och kontroll. Dessa förslag antyder också en medvetenhet eller feministisk agenda hos författaren; bakomliggande idéer som är mer dolda i den slutgiltiga titeln *Kvinnor och äppelträd*. Ebba Witt-Brattström redogör i sin avhandling för Moa Martinsons politiska engagemang – hon var aktiv feminist och syndikalist, publicerade sig i olika tidskrifter och läste den ryska anarkisten Pjotr Kropotkins “Erövringen av brödet” vid 18 års ålder. 1922 skriver hon sin första tidningstext, den publiceras i *Arbetaren* under rubriken “Kvinnan och syndikalismen”, och 1929 använder hon i en artikel termen patriarkat. “Därmed” skriver Ebba Witt-Brattström, “är det diffusa manliga välde hon bekämpat ända sedan debuten i *Arbetaren* en gång för alla inringat.”⁶¹

Det förlorade paradiset

Pia Laskar ritlar i *Anarkafeminism* upp en överskådlig karta som visar hur patriarkatet har uppstått och utvecklats. Det hela tar sin början i tusentalen före den västerländska tideräkningens början då nya samhällen och traditioner växer fram i de östra delarna av Medelhavet. Gudinnor blir gudar, släktskapet upphör att räknas på mödernet, fredliga kulturer går under och kvinnans ställning försvagas. Universum sågs i den hellenistiska kulturen som ett slagfält mellan ande och materia och antikens filosofer, liksom deras kristna arvtagare, kopplade samman anden/förnuftet/godheten med

⁶⁰ Magnusson, s. 19.

⁶¹ Witt-Brattström, ss. 14, 28, 39 och 74.

mannen och materien/köttet/ondskan med kvinnan. Denna dualistiska världsåskådning påverkar vårt tänkande än i dag.⁶²

Efter romarrikets fall och fram till år 1000 levde folken i Europa i stamsamhällen, med storfamiljer och självhushållning utan stark centralstat. Man arbetade i skilda könskollektiv och kvinnan hade på många håll en stark, självständig ställning, även om slakten var organiserad på faderslinjen och samhällsstrukturen var patriarkal. Runt 1000-talet etableras småriken och i Frankrike uppstår en centralmakt som understöds av påven; stammen och slakten minskar i betydelse och ett nytt familjemönster växer fram där mannens makt över kvinnan på familjeplanet sanktioneras via kejsaren, religionen och Gud. Den nya sortens familj etableras först hos överklassen, där familjefaderns egendom ska ärvas av en legitim son, och sprider sig sedan över hela samhället fram till 1600-talet då övriga Europa börjar förändras på samma sätt. I Sverige sker detta inte fullt ut förrän på 1800-talet. Utvecklingen av en centralmakt hänger således enligt Pia Laskar ihop med kvinnans underordnade ställning:

Det gamla stamkollektivets syn på, och religiösa föreställningar om, jorden som en givmild och hemlighetsfull moder ersattes också den med en syn på naturen och kvinnan som något som väntar på att erövrats, kontrolleras och exploateras.⁶³

Med ovanstående citat som hållpunkt skulle jag vilja påstå att den urscen som gestaltas i episoden "Mor badar" i grund och botten handlar om ett kvinnornas, eller mänsklighetens, förlorade paradiset. Mor Sofi och Fredrika försöker återskapa det, eller söka sig tillbaka till det, eller också har de kontakt med det på ett djupare plan. Det är således, enligt min mening, i grund och botten denna djupa och vittsyftande tillbakablick som ger "Mor badar" en sådan tyngd och kraft, som förlämnar berättelsen dess lyster och aura av urkund och legend. Den givmilda naturen, det avskilda rummet, den heliga fristaden som i berättelsen utgörs av en bykstuga och en vildvuxen trädgård är en påminnelse om den tid för länge sedan då kvinnans ställning var stark, släktskapet räknades på mödernet och gudinnorna ännu var att räkna med. Kanske behöver man inte ens gå så långt tillbaka i tiden – en del av detta fanns ju kvar i det gamla bondesamhällets mer jämlika arbetsfördelning, där kvinnan skötte sina sysslor men inte var förvisad från det allmänna livet i byn. Enligt Pia Laskars översikt så upphörde detta i Sverige någongång på 1800-talet, alltså vid den tid då episoden "Mor badar" utspelar sig.

⁶² Pia Laskar, "Den långa marschen", i *Anarkafeminism*, red. Pia Laskar (Stockholm 1992), s. 14 ff.

⁶³ *Ibid.*, s. 17.

Det som Pia Laskar beskriver i citatet ovan – om den förändrade synen på jorden – avspeglas också mer bokstavligt i “Mor badar” i passagen som handlar om den motsträviga naturen:

Seg, le jord. Jord så trilsk som gamla käringar eller som för hårt agade hästar. Jord som låg där mossig och dyig och torvig och bara trotsade. Jord som smilade och bredde ut sej mot björkrot och allsköns onyttighet, men vrångade sej mot plogbillen, mot spaden och hackan likt en kvinna i sängen som hatar sin man.⁶⁴

Ja, hästar värjer sig mot aga, gamla käringar lyder inte alltid och kvinnan kan vara vrång mot en man som hon tvingats gifta sig med; det är en effekt av ett patriarkat som bygger sin existens på erövring, kontroll och exploatering. I det här citatet syns också hur själva jorden längtar bort från plogbill, spade och hacka och hellre vill att mossa och björkar ska sprida ut sig och slå rot. Synen på jorden som hemlighetsfull och givmild moder har gått förlorad: jorden är “dålig” när den inte ger det människan kräver av den. Senare i boken återkommer denna bild och där sägs det uttryckligen att människans förhållande till naturen sedan århundraden tillbaka inte har varit annat än en hopplös kamp. Åkrarna ligger och “gamlar och grånar i leda åt den evinnerliga säden”, de “väntar på lugn, på dungar och sippor”, det är en “stackars jord, ristad och tuktdad varje vår, skändad och naken varje höst” och den vill ge igen och “hämnas på människorna.”

I århundraden sargade, karvade och sådde de i torvorna. “Förbannade lerkokor som inget ger!” Gräver med hårda fingrar i den nysådda, trötta jorden för att se hur långt grodden kommit. River upp det nysådda kornet, pillar med grov nagel på det lilla nya embryot som tittar upp ur det spruckna moderkornet för att se hur det artar sig till brännvinspannor eller baktråg.⁶⁵

Kvinnan som individ

Pia Laskar visar också på hur denna syn på naturen och kvinnan så småningom ledde fram till ytterligare splittring mellan könen, i och med att det traditionella jordbrukande samhällets organiska helhetssyn på världen ersattes av en vetenskaplig, mekanisk, där människan ses som avskild och sluten i sig i stället för som en del av ett kollektiv. Idén om människan som en egen, separat individ slår på 1600-talet igenom på allvar men, som Pia Laskar skriver: “sorry, girls, han var man.”⁶⁶

Kvinnan kopplas således genom vår historia ihop med materien, jorden och naturen och när uppdelningen av samhället i en privat och en offentlig sfär växer fram ges de olika könen varsin plats. I den privata sfären är kvinnorna låsta vid familjen och hemmet och i den offentliga sfären har de mer

⁶⁴ Martinson, s. 9.

⁶⁵ Ibid., s. 169.

⁶⁶ Laskar, s. 18.

rörliga männen monopol på kunskap och utbildning och sätter normen för mänsklighetens erfarenheter och intressen.

Även detta speglas och kommenteras i *Kvinnor och äppelträd*, i det kapitel som börjar med den korta meningen “Krig.”⁶⁷ Sally föder sin yngsta son mitt under första världskriget, texten diskuterar livet som ett kretslopp, som en gåta djupare än döden: “Men var börjar födandet? Börjar det omedelbart där döden gjort sitt?” Tankegångarna knyter an till synen på jorden och människans förhållande till den:

Är vi embryon som gror i jord, ideligen gror i jord, likt kornen, sädeskornen, och alla de millioner olika kornen?

Det är vi, korn grodda i jord är vi.

Vår moders kropp var jorden där kornet grodde men den var mer, den var dynamon som upptog och återalstrade den ljumma, milda livets energi vi behövde för att varligt knyta av vårt eget släktes navelsträng och bli individer.⁶⁸

Här är det tydligt att kvinnan trots allt finns med på samma villkor, som en person. Textens “vi” omfattar inte bara mannen – mor Sofi, Fredrika, Sally och Ellen är starka individer i *Kvinnor och äppelträd*. Men, tycks texten säga, vi blir inte till genom kamp och erövring, uppdelning och splittring; det handlar i stället om att låta kornet gro i fred. För att bli individer behöver vi en *livets* energi som är *ljum* och *mild*, och det gäller att *varligt* knyta av vårt eget släktes navelsträng.

När Sally föder sitt barn, i en av bokens starkaste scener, finns också ett förslag till ett annorlunda synsätt på jorden och det jordiska:

Sally reser sig till hälften, vänder om den lille nyfödde, ty med ansiktet mot jorden födes människan. Det tillkommer henne själv att sträva upp mot rymderna. Och hon strävar mot rymderna men jorden tar henne ändå. Men jorden själv strävar ju mot rymderna?⁶⁹

Det är en liten pojke som föds, men människan benämns i femininum, och frågetecknet på slutet verkar säga: Är det så här det ska vara? Varför all denna strävan? Är inte jorden och rymderna ett? Det är som om texten och berättelsen vill försöka läka den splittring som har skapats, mellan himmel och jord, mänskligt och gudomligt, ande och materia, kvinna och man.

⁶⁷ Martinson, s. 171.

⁶⁸ Ibid., s. 172.

⁶⁹ Ibid., s. 175.

En omfattande förändring

Både i *Kvinnor och äppelträd* som helhet och i episoden "Mor badar" vill jag alltså se ett ifrågasättande, en motvikt, en påminnelse om en värld där det patriarkala dualistiska tänkandet är upphävt, inte i berättelsen i sig, men som en underliggande fråga, kanske en förhoppning, eller ett förslag. "Mor badar" handlar ju om två kvinnor som kämpar mot omvärldens normer, som lyckas skapa en fristad åt sig, men bara för ett tag. Mor Sofi går under, utopin är utom räckhåll, men kampen fortsätter och kanske att en ny värld blir möjlig en gång? Nya krafter tar vid, det finns ännu en början efter den första episoden, ja, kanske redan innan den har tagit slut. När mor Sofi ligger död på ängen, när Fredrika, bonden och barnen sörjer vid den döda kroppen, skrattar skatorna som vanligt i plommonskogen. Naturen som helhet är oberörd, släktet lever vidare, och Fredrika, som gråter, svär och förbannar, fortsätter att försvara och freda sin väninna. Hon tar hand om kroppen, genom att själv tillsammans med den äldsta dottern tvätta och skruda mor Sofi för den sista resan, och undviker på så sätt skvallret om bärningsbristor i stugorna. Ja, Fredrika går längre än så, hon tar hand om själen också; hon säkrar den för evigheten i och med att hon tar över prästens ritual.

Berättelsen "Mor badar" visar tydligt hur den samhällliga hierarkiska ordningen och kontrollen slår hårt mot både kvinnor och män. Kvinnorna är beroende av männen för sin heder och sitt uppehälle, männen är i sin tur beroende av styrka av makt. Den som inte kan arbeta, som mor Sofis man, lider ständig smälek, och ska man bli präst, som hennes yngsta son, så räddar man familjens anseende. Det som genomsyrar allt är den allmänna normen, ryktet, pratet, förtälet, bevakningen av stort och smått in i minsta detalj. Det skvallras om pengar och förmögenhet, om vem som gifter sig med vem, om äktenskapliga förhållanden och privata relationer, ja, ända in på bara kroppen följer gården, bygden, socknen med, och vill veta allt om badande, skroighet och bärningsbristor. Texten är full av den sortens markörer – "Aldrig har man hört något dylikt i socknen", "så sade man", "snart vet hela gården", "folk talade", "ryktet gick vida omkring" osv – och den yttersta kontrollinstansen är det religiöst färgade normsystem som håller ett järngrepp om människorna.

Det är inte helt olikt vårt nutida samhälle, även om vi styrs av andra normer och skvallret till stor del går via media. Hur som helst så är det, då som nu, mannen som norm som genomsyrar allt – synen på människorna, andligheten, religionen, sexualiteten, ekonomin, produktionen, politiken, djuren, naturen, kulturen, medierna och vetenskapen – och samhällssystemet bygger än i dag på uppdelningen mellan man/kvinna, ande/materia, kultur/natur, över/under, himmel/jord osv. Den vita,

borgerliga, heterosexuella mannen är måttstocken och kvinnan, den organiska jorden, djuren och de icke-vita människorna är “de andra”.⁷⁰ Pia Laskar skriver att det som kallas feministisk andlighet bygger på en medvetanderevolution där den patriarkala värdehierarkiska dualismen helt förkastas:

Den intressantaste feministiska hel(ig)hetsrörelsen undersöker inte bara resterna av forna tiders sociala system, urkunder, myter, danser, ritualer, stencirklar, gudintempel, skulpturer, ristningar med mera. Den skapar också mentala och fysiska förhållningssätt till livet, döden, existensen och transcendensen som är användbara idag. Kvinnofrigörelse innebär en sådan omfattande förändring att en feministisk ontologi och metafysik samtidigt arbetas fram.⁷¹

I “Mor badar”-episoden kan Fredrika ses som en föregångare, eller representant, för en sådan ny, kvinnlig metafysik. Vid mor Sofis begravning beskrivs kyrkoherden som liten, darrande, vithårig och “larvig av ålderdom och predikningar” medan Fredrika är hög, bred och femtioårig; “hon läser med hög röst och ser hånfullt på prästen”. Intressant i sammanhanget är att hon inte talar till Gud, utan direkt till mor Sofi, och att det inte är någon ödmjuk bön eller vädjan hon framför. “Mor Sofi! jag och dina barn vet ...” uttrycker en fast förvissning, en tro som går utöver kyrkans och prästerskapets världsliga småttighet, där oäkta barn måste utackorderas, där kvinnor som badar är syndiga, där den som tar livet av sig blir begravd utanför kyrkogårdens mur.

Hoppet som revolutionärt verktyg

Även om kvinnorna har huvudrollen i *Kvinnor och äppelträd*, så görs de inte till några representanter för det goda. I det samhälle som boken beskriver lider de allra flesta av samhällsordningen. Normsystemet innesluter allt och alla, även männen, och det visar sig rent symboliskt i *Kvinnor och äppelträd* när mor Sofis man “bjuder sig själv på efterkalas” i bykstugan sedan kvinnorna har gått därifrån. Bonden njuter också av värmen och tvåldoftan, han tar sig en slurk grädde ur kannan och en skiva av Fredrikas saffransfläta, men i och med den uppdelning som både han och kvinnorna lever i finns bara rester kvar. Detsamma gäller naturen utanför, bondens egen förvildade trädgård, där plommonen “lyser silvergrå av dagg” men är ruttna eller hackade av skatorna. Han får ta det som blivit över och hålla till godo med “det skatmor lämnat” – även mannen blir förlorare i och med att naturen-jorden-djuren-kvinnan har ställt honom utanför sitt paradisiska överflöd.

⁷⁰ Pia Laskar, “Feminismen på 1980-talet”, i *Anarkafeminism*, red. Pia Laskar, s. 142, 149.

⁷¹ *Ibid.*, s. 150.

Feminismen kämpar än i dag mot den manliga normen, men det sker på olika sätt, och i dag talar vi knappast ens längre om feminism i singularis.⁷² Den anarkistiska feminismen uppstod ur radikal feminismen på 1970-talet, även om anarkismens antiauktoritära tradition har förvaltats av kvinnor tidigare – exempelvis den rysk-amerikanska författaren Emma Goldman (1869-1940) som definierade anarkism som befrielse från religion, egendom och regering.⁷³ Peggy Kornegger förklarar i artikeln “Anarkismen: den feministiska länken” termen på liknande sätt: det handlar om att avskaffa auktoritet och hierarkier, staten ska upplösas och beslutsfattandet ligga hos alla i ett eller flera kollektiv. Makten fördelas under rörliga former via ickehierarkiska nätverk av små grupper; organisationen sker inifrån och underifrån i stället för utifrån och uppifrån. Det handlar alltså inte om att förändra samhället utan om att omvandla det totalt, via en sorts urholkningsprocess, och Peggy Kornegger menar att feministerna är omedvetna anarkister i både teori och praktik:

Som kvinnor är vi särskilt lämpade att delta i denna process. Vi har levt “under jorden” i årtal, vi har lärt oss att vara försiktiga, skarpsinniga, sluga, tysta, hårdnackade och känsliga och vi har blivit experter på kommunikation.

För vår egen överlevnads skull har vi lärt oss att spinna upprorets trådar, osynliga för det öga som vill behärska och bemästra oss.⁷⁴

Peggy Kornegger menar alltså att kvinnorörelsen har burit med sig anarkismen som en odefinierad idé – “Vi lärde av varandra att politiken inte är något ‘därute’ utan att den finns i våra kroppar och tankar och mellan individer.”⁷⁵ – och att kvinnan bär en anarkistisk medvetenhet under ytan, en intuitiv anarkism. Hon ser feminismen som “ett månghövdat monster som inte kan förgöras genom en enkel halshuggning”, någonting som “sprider sig och växer på sätt som är obegripliga för alla med en hierarkisk mentalitet.”⁷⁶ Hon visar på en vision av skapande, tillit och hopp, en gemensam dröm där förändringsprocessen är det viktiga och kvinnan har modet att leva i samhällets utkant.

Hoppet är kvinnans starkaste revolutionära verktyg, det är vad vi ger varandra var gång vi delar med oss av våra liv, vårt arbete och vår kärlek. Det drar oss framåt, ut ur det självhat, de skuld känslor och den ödestro som håller oss fängslade i ensamceller. Om vi kapitulerar inför förtvivlan och depressioner nu betyder det att vi accepterar den auktoritära politiken och patriarkala dominansen som oundvikliga.⁷⁷

⁷² “Alla vill vara i minoritet”, Kajsa Ekis-Ekman, *Dagens Nyheter* 2008-03-07, <http://www.dn.se/kultur-noje/debatt-essa/alla-vill-vara-i-minoritet-1.736381>, 2010-12-28.

⁷³ Peggy Kornegger, “Anarkismen: den feministiska länken”, i *Anarkafeminism*, red. Pia Laskar, s. 94.

⁷⁴ *Ibid.*, s. 109.

⁷⁵ *Ibid.*, s. 114.

⁷⁶ *Ibid.*, s. 118.

⁷⁷ *Ibid.* s. 128.

Som jag har visat ovan, kan berättelsen “Mor badar” ses som ett exempel på det som omtalas här. Mor Sofi och Fredrika är typiska omedvetna anarkister, de lever “under jorden” och är, var för sig eller tillsammans, försiktiga, skarpsinniga, sluga, tysta, hårdnackade och känsliga. Politiken finns mellan dem, i deras envisa strävan, i deras egensinnighet och brott mot den samhälleliga normen, och feminismen växer efter dem, precis som mor Sofis släkt, och förgrenar sig på olika oförutsägbara sätt. “Mor badar” är en berättelse om hopp; den visar på möjligheten att skapa en gemenskap byggd på självrespekt och nära kontakt med både livet och döden, och påminner om att denna gemenskap måste omfatta både kvinnor och män.

Revolutionen är ett långsiktigt och pågående projekt, enligt Peggy Kornegger, och omvandlingen sker genom “en oavbruten kedja av tankar och handlingar, individuella och kollektiva, spontana och organiserade som sträcker sig från det som är till det som kan bli.”⁷⁸ Anarkismen förser oss med en plattform för denna omvandling och feminismen är den länk som knyter anarkismen till framtiden: “Anarkafeminismens kvinnovision har vi burit i våra kroppar i sekler” – kvinnorna måste inom sig, var och en, kämpa för att förlösa denna vision.⁷⁹

SLUTDISKUSSION

De namnlösa nornornas sång

I tidernas gryning började vi
vår väv som blev ändlöst lång.
Vi äro de namnlösa nornorna vi
som glömdes i bardernas sång.⁸⁰

Dikten “Världens väverskor”, som lästes i radio 1943 och har publicerats i olika versioner,⁸¹ innehåller många intressanta spår och uppslag och kan på sätt och vis sägas sammanfatta den diskussion som har förts i den här uppsatsen. Väverskorna i dikten arbetar för stora och små, för kriget och Satan, för kyrka och Gud; de har vävt “Guds moders dräkt” och “bödelns röda skrud”, ja, väven sveper in hela jorden, den är längre än Vintergatan, men räcker ändå inte till för “att skyla var frysande

⁷⁸ Ibid.

⁷⁹ Ibid., s. 129.

⁸⁰ Moa Martinson, “Världens väverskor”, i *Moa berättar.Antologi*, red. Torsten Eliasson, andra upplagan (Stockholm 1987), s. 195.

⁸¹ Kerstin Engman, Ebba Witt-Brattström, *Moa Martinson – i egen sak* (Stockholm 1990), s. 228.

kvinna och man / och säkra en dräkt för ett kommande släkte.” Ändå fortsätter arbetet, det pågår alltjämt och slutar aldrig, för även om barnen föds nakna så skapas också nytt stoff till vävarna: “Men lammen föds ock, och linet blommar / och bomullsbusken dignar av blom.” Det är lätt att här se betydelsen text i ordet väv, i berättarjagets uppmaning till skapande och fred:

Ni alla, som väver med tanke och ord --
väv en duk lika väldig som vår!
En duk av värme kring hela vår jord.
Låt oss mötas i levandets år!
i en värld, där ingen är hädd och ingen naken
där ondskan är död och friden är vaken
där alla hjälper och ingen slår --⁸²

Visionen om en bättre värld är tydlig och stark och Ebba Witt-Brattström talar i antologin *Moa berättar* om de “drömmar om det goda livet” som finns i Moa Martinsons böcker och menar att det är där som vi, den nya tidens kvinnor, måste ta vid. Om vi vill kan vi klä drömmarna i politisk handling: “Moa har gett oss det i arv.”⁸³ Ebba Witt-Brattström citerar också ett stycke ur *Brandliljor* från 1941 – jag återger en del av det här eftersom de tankar som framförs knyter an till de resonemang om myt, legend, arv, natur, dröm och längtan som har förts i den här uppsatsen:

Arbeterskorna har fått det eviga skogssuset för evigt i arvsmassan. Därför är de tystlåtna, därför böjer de sig kanske för länge under orätt utan att höja rösterna, men den dag de känner att skogens sus och deras egen längtan går helt samman med krav om rättvisa, den dagen kommer de att tala ett tydligt språk, ett språk som har något att säga alla som går med längtan i fabrikena, i gruvorna, på haven -- De väver i färger de grannaste mönster, som någon de inte känner ritat för dem, men de blir aldrig nöjda med färgerna, med mönstret, ty det svarar inte mot deras längtan. De har sett något en gång, de har hört mödrar berätta om något.⁸⁴

Detta stycke, som alltså publicerades ett knappt decennium efter *Kvinnor och äppelträd*, skulle kunna ha vuxit fram ur den legend som presenteras i episoden “Mor badar”. Det eviga skogssuset, tystlåtenheten och vävandet knyter ihop textens arbeterskor med den gamla, bortglömda respekten för naturen, med Peggy Korneggers tankar om de “upprorets trådar” som spinns under jorden och med de namnlösa gudinnorna i tidernas gryning. Arbeterskorna längtar, de kräver rättvisa, de söker någonting som gått förlorat – “de har hört mödrar berätta om något” – och en dag kommer färgerna och mönstret i deras vävar att stämma överens med den berättelsen.

⁸² Martinson, 1987, s. 197. I denna version av dikten används ordet “hädd”, men i till exempel SEKO:s pdf-tidning *På Alla Plan* står det i stället “rädd”: <http://www.sekopt-gbg.se/PAP/Gamla%20Pap/pap07-1.pdf>, 2011-01-18.

⁸³ Ebba Witt-Brattström, “Moas vision”, i *Moa berättar. Antologi*, red. Torsten Eliasson, andra upplagan (Stockholm 1987), s. 210.

⁸⁴ Moa Martinson, *Brandliljor* (Stockholm 1941), s. 614 f.

Vävandet som tema återknyter också till "Mor badar"-episoden när mor Sofi ligger död på blekeängen och oxelns blad skimrar i alla färger, "färger nästan lika granna som de mattor mor Sofi brukade färga med stoffer från örter och bark." Här återkommer det betydelsefulla ordet "skimrar", men när mor Sofi är död förflyttar sig skimret via hennes mattor till oxeln, det vill säga till den omgivande, allomfattande, eviga naturen där hennes ben ska bli till jord igen.

Det skulle vara intressant att undersöka hela Moa Martinsons författarskap och se i vilken mån den urmyt jag här har diskuterat återkommer och i så fall när, var, hur och på vilka sätt. I förordet till *Folket i Bilds* förlags utgåva av *Kvinnor och äppelträd* skriver Moa Martinson själv att "Mor badar" hör samman med den serie bonderomaner som kom senare, till exempel *Drottning Grågyllen* och *Livets fest*.

Jag har också funderat på om man skulle kunna betrakta inledningen till debutromanen som en inledning på författarskapet, där den myt som presenteras i så fall kan läsas även ur ett metaperspektiv. Ebba Witt-Brattström gör ett par intressanta iakttagelser i den vägen när hon diskuterar mottagandet av *Kvinnor och äppelträd* och ser "världens dom" och "läsarna" som dubbeltydiga begrepp.⁸⁵

Moa Martinson debuterade 1933, hon blev en del av den svenska modernismens genombrott, och som kvinna bland män blev hon en föregångare. När det gäller *Kvinnor och äppelträd* ser vi alltså en kvinna i en brytningstid, Moa Martinson, som skriver om en kvinna i en brytningstid, mor Sofi, och berättelsens status som legend skulle också kunna ha att göra med dessa dubbla mekanismer. Catharina Magnusson förklarar inte närmare vad hon menar med "metapoetisk skapelseberättelse" men kanske har hon upptäckt något liknande det Ebba Witt-Brattström tar upp. Det är i alla fall en tanke som kan appliceras på huvudtemat i "Mor badar" om man ser till hur Moa Martinson behandlar det. Ett par halvgamla kvinnor som badar är traditionellt sett ingenting att orda om, varken i verkligheten eller i litteraturen, men i Moa Martinsons berättelse växer denna handling till en myt. Och det sker på två plan: inuti berättelsen, där två kvinnors badande på 1800-talet blir till en revolt och motståndshandling, och i själva berättandet, där en författare på 1930-talet lyfter upp ämnet och förvandlar det till stor litteratur.

⁸⁵ Witt-Brattström, 1988, s. 143 f.

KÄLL- OCH LITTERATURFÖRTECKNING

- Adolfsson, Eva, "Berätterskans röst. Moa Martinson, Maj Hirdman och det muntliga i det skriftliga", i *Hör jag talar! Essäer om litteraturens skäl* (Stockholm 2003), ss. 89-113
- Algulin, Ingemar, "Borgerlig och proletär realism. Modernismens frammarsch (1909-1945)", i *Litteraturens historia i Sverige*, Bernt Olsson, Ingemar Algulin m. fl., femte upplagan (Stockholm 2009), ss. 327-410
- Algulin, Ingemar, "Från världskrig till världskrig: Modernistiska rörelser och idédiktning", i *Litteraturens historia i världen*, Bernt Olsson, Ingemar Algulin, fjärde upplagan (Stockholm 2005), ss. 467-556
- Biedermann, Hans, *Symbollexikonet* (Stockholm 1997)
- Furuland, Lars, "Arbetets mödrar: Moa Martinson", i *Den svenska litteraturen*, III, Lars Lönnroth, Sven Delblanc, Sverker Göransson, tredje upplagan (Stockholm 1999), ss. 130-133
- Kornegger, Peggy, "Anarkismen: den feministiska länken" i *Anarkafeminism*, red. Pia Laskar, ss. 93-130
- Larsson, Lisbeth, "Feministisk litteraturkritik i förvandling", i *Litteraturvetenskap – en inledning*, red. Staffan Bergsten, andra upplagan (Lund 2002), ss. 115-127
- Laskar, Pia, "Den långa marschen", i *Anarkafeminism*, red. Pia Laskar (Stockholm 1992), ss. 9-37
- Laskar, Pia, "Feminismen på 1980-talet", i *Anarkafeminism*, red. Pia Laskar (Stockholm 1992), ss. 139-160
- Magnusson, Catharina, *Religiositeten i Moa Martinsons Kvinnor och äppelträd*, c-uppsats i religionsvetenskap (Högskolan i Gävle 2007)
- Martinson, Moa, *Brandliljor* (Stockholm 1941)
- Martinson, Moa, *Kvinnor och äppelträd* (Stockholm 1933)
- Martinson, Moa, "Trälarna och den blommande apeln", i *Tidevarvet*, 1930-06-21
- Martinson, Moa, "Världens väverskor", i *Moa berättar. Antologi*, red. Torsten Eliasson, andra upplagan (Stockholm 1987), ss. 195-197
- Moa Martinson – i en egen sak*, texter i urval av Kerstin Engman och Ebba Witt-Brattström (Stockholm 1990)
- Milton, John, *Det förlorade paradiset*, övers. Frans G. Bengtsson (Stockholm 1961)
- Svenskt litteraturllexikon, andra utvidgade upplagan (Lund 1970)
- Witt-Brattström, Ebba, *Moa Martinson – skrift och drift i trettioalet* (diss. Stockholm 1988)
- Witt-Brattström, Ebba, "Moas vision", i *Moa berättar. Antologi*, red. Torsten Eliasson, andra upplagan (Stockholm 1987), s. 210

Internetkällor:

- Ekis-Ekman, Kajsa, "Alla vill vara i minoritet", *Dagens Nyheter* 2008-03-07
<http://www.dn.se/kultur-noje/debatt-essa/alla-vill-vara-i-minoritet-1.736381>, 2010-12-28
- Martinson, Moa, "Världens väverskor", i *På Alla Plan – Nyhetsblad för medlemmar i SEKO Göteborg Klubb 630*, nr 1/07, <http://www.sekopt-gbg.se/PAP/Gamla%20Pap/pap07-1.pdf>, 2011-01-18
- Milton, John, *Paradise Lost*, Dartmouth College,
http://www.dartmouth.edu/~milton/reading_room/pl/book_9/index.shtml, 2010-12-28
- Strömberg Krantz, Eva, "När blev Evas frukt ett äpple?", *Populär Historia* nr 4/94,
<http://www.popularhistoria.se/o.o.i.s?id=52&vid=88>, 2010-12-28